

לא עוד

הגנה יהודית בדרום אמריקה

רענן ריין

מרכז זלמן שזר לחקר
תולדות העם היהודי
ירושלים

המרכז לחקר החפוצות
ע"ש גולדשטיין-גורן
GOLDSTEIN-GOREN
DIASPORA RESEARCH
CENTER

הפקולטה למדעי הרוח
ע"ש לסטר וסאלי אנטין
אוניברסיטת תל אביב

המערכת המדעית
פרופ' ג'רמי כהן – יו"ר, פרופ' גרשון בקון, פרופ' ירון הראל, פרופ' כנה ורמן, מר יחזקאל חובב,
פרופ' אלי לדרהנדלר, פרופ' אפרים שהם-שטיינר

עריכה לשונית: הדס אחיטוב
מנהל הוצאה לאור: עזרא ברום
עורך ראשי: יחזקאל חובב
הפקה והבאה לדפוס: נעה גרינולד-עסיס

ספר זה יוצא לאור בסיוע
משרד התרבות והספורט

מסת"ב 8-391-227-965-978
מספר קטלוגי 185-1123
© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ולמרכז לחקר התפוצות ע"ש גולדשטיין-גורן, אוניברסיטת תל אביב, תשפ"ג
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני, לרבות
צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.
סדר ועימוד: רונית גלעד
הדפסה: דפוס פרינטיב

תוכן העניינים

9	שלמי תודה
13	מבוא: הפעילות להגנה עצמית – רקע והיסטוריוגרפיה
22	‘לא נאפשר שואה שנייה’
27	היסטוריה שבעל פה
30	מבנה הספר
33	פרק ראשון: מחויבותה של מדינת ישראל לביטחון יהודי התפוצות
35	התגבשותה של מסורת הגנה עצמית
37	אתוס יהדות השרירים
38	ציונות מיליטריסטית
40	הקמת המסגרת
46	ארגוני המסגרת בצפון אפריקה כמודל לחיקוי
49	שינוי פני המסגרת בשנות השמונים
51	התבססות נאצים בארגנטינה
57	פרק שני: גלי ההדף בעקבות חטיפת אייכמן
61	הדמוקרטיה קצרת הימים של פרונדיסי
67	לכידתו של ה’דיבוק’
81	האשמת יהודי ארגנטינה ב’נאמנות כפולה’
89	לידת הארגון להגנה עצמית בארגנטינה
93	מעורבות יהודים בחיפוש אחר פושעים נאצים
97	פרק שלישי: מפעילות ספונטנית של הגנה עצמית לארגון ממוסד
101	זעם, מרירות וחשש פיזי לחיי היהודים
106	‘לא עוד קורבנות פסיביים’
108	יסודות ראשונים להקמת ‘הארגון’

113	התמסדות הפעילות להגנה עצמית
119	הגעת אנשי הביטחון מ ישראל והכשרת אנשי ה'ארגון'
120	פרשת הירי בשוטר בתחנת דלק
125	'להיות קומנדו של דם וברזל'
129	פרטיזנים ומורדים בגטאות כמודל השראה
135	פרק רביעי: ציונות דרך הנבוט
137	ארגון מכבי ומכבילנדיה
141	הזיהוי בין היהודים לשמאל בארגנטינה
144	חבירת הליגה הערבית לימין הלאומני של ארגנטינה
151	יהודים-ספרדים במשימות מודיעין של 'הארגון'
157	יצר הרפתקנות כמניע להגנה עצמית יהודית
165	גיוס נשים וצעירים משולי החברה היהודית
170	הגנה עצמית הרחק מבואנוס איירס
173	אימונים והכשרה
177	התגברות התעוזה של פעילי 'הארגון'
189	פרק חמישי: אנטישמיות והגנה עצמית מעבר לנהר
191	לידתו של ארגון ההגנה העצמית באורוגוואי
201	גל האנטישמיות בעקבות תליית אייכמן
209	אנטישמיות, הגירה והשתלבות חברתית
213	בית"ר אורוגוואי: חיל החלוץ של ההגנה העצמית
218	הג'ודוקא שהיה לאחד מראשי ההגנה העצמית במונטבידאו
227	אבטחה בחסות המשטרה והקהילה
231	פרק שישי: פושעי מלחמה נאצים ותועמלנים ערבים באורוגוואי
234	פרשת צוקורס
244	התגבשות המבנה הארגוני של המסגרת באורוגוואי
247	האיום הערבי
252	תקופת מנהיגותו של חוליו רינג ומשפחתו
258	פרשת פלדינו

263	אחרית דבר
265	הרפתקת נעורים או מאבק אתני ואנטי פשיסטי?
272	לחצות את הקווים: מארגון ההגנה העצמית לתנועות הגרילה
276	מחשבות לסיום
	ביבליוגרפיה
283	ארכיונים ותעודות
284	עיתונים וכתבי עת
284	מקורות ומחקרים
305	מפתח

שלמי תודה

נתקלתי לראשונה באזכורים אגביים על פעילות של הגנה עצמית יהודית בדרום אמריקה לפני כעשרים שנה. היה זה במהלך מחקר שבו עסקתי בהשלכות שהיו לחטיפתו של פושע המלחמה הנאצי אדולף אייכמן בארגנטינה במאי 1960. ניסיתי אז לראיין אנשים שהיו מעורבים בפעילות של הגנה עצמית, אך העליתי חרס בידי והמשכתי בכיווני מחקר אחרים. כעבור כעשור, בשיחה עם אחד מעוזרי המחקר שלי, התברר לי שהוריו גויסו בשנות השישים לארגון של הגנה עצמית יהודית, עברו הכשרה ואימונים בקרב מגע ואף השתתפו בפעולות מודיעין שונות. באותו רגע החל מסע מחקרי ארוך, שספר זה הוא אחת מתחנותיו. מאז שוחחתי עם עשרות רבות של אנשים שהשתתפו בפעולות של הגנה עצמית בארגנטינה ובאורוגוואי בשנות השישים, עם אנשי מוסד לשעבר שהיו קשורים לסוגיות של ביטחון יהודי בתפוצות, עם דיפלומטים בדימוס אשר שירתו בדרום אמריקה ועם אנשי הסוכנות היהודית בגמלאות. אני אסיר תודה לכולם. לא אנקוב בשמותיהם, גם בגלל מספרם הרב וגם משום שרבים העדיפו שלא אציין את שמם המלא.

עמיתי וחברי דוד שיינין (Sheinin) מאוניברסיטת טרנט שבקנדה עודד אותי לכתוב ספר זה. הדיאלוג שקיימתי איתו במהלך הכתיבה היה רב-חשיבות בהשלמת המחקר. אדריאנה ברודסקי (Brodsky) מקולג' סנט מרי שבמדינת מרילנד, אף היא עמיתה וחברה, גילתה נדיבות רבה כאשר שיתפה אותי בתמלילי ריאיונות שקיימה עם יהודים-ספרדים חברי תנועות ציוניות בארגנטינה של שנות השישים והשבעים.

עמיתים רבים שלי באוניברסיטאות שונות בארץ סיפקו לי מידע על מעורבות ישירה שלהם או של קרובי משפחותיהם בפעילות ההגנה העצמית: מירי אליאב-פלדון ויעקב עובד מהחוג להיסטוריה כללית וחיים ורנר מבית הספר לרפואה שבאוניברסיטת תל אביב; עודד בלבן וגרסיאלה בן דרור מאוניברסיטת חיפה; ליאו סנקמן מהאוניברסיטה העברית בירושלים; ודני פילק מאוניברסיטת בן גוריון.

תודה מיוחדת שלוחה למשפחת פורמנסקי, ובמיוחד לנורית (נורה) וגוסטבו (גוסטי), על המידע והצילומים שסיפקו לי על פעילותו המרכזית של אביהם, מאוריסיו (טאטה) פורמנסקי, בעיקר בארגנטינה, אבל גם במדינות אחרות באמריקה הלטינית; ולעידן רינג

ובני משפחת רינג על החומר רב הערך שהעמידו לרשותי על פעילותו של חוליו (חיים) רינג באורוגוואי.

אני מודה לאורנה סטוליאאר, אשר כתבה את ההיסטוריה של השומר הצעיר בארגנטינה, ולאיתן אדוארדו־קהאן, אשר כתב על תולדות חטיבת אנילביץ' בארגנטינה. שניהם חלקו איתי מידע וסייעו לי ליצור קשר עם כמה מחברי הארגון לשעבר בארגנטינה. מאיר יקטר העמיד אותי בקשר עם כמה מן הפעילים לשעבר באורוגוואי.

באורוגוואי סייעו לי מגדלנה ברוקטאס (Broquetas), גבריאל הוכמן (Hojman), דוד טליאס (Telias), פרננדו בוטצוני (Butazzoni), קלרה אלדריגי (Aldrighi) ואנה ירוסולימסקי־בריס (Jerzolimski Beris).

ערן ליטוויץ סייע לי לאתר מסמכים וצילומים בארכיון תנועת מכבי, ודן תדמור אישר לי לעשות שימוש בתצלומים מארכיוני 'אנו – מוזיאון העם היהודי'. דינה פורת, הביוגרפית של אבא קובנר ובעצמה ילידת ארגנטינה, חלקה איתי חומר ומידע חשובים על קובנר.

אליעזר נובודבורסקי לא רק תרגם את כתב היד של הספר הזה לספרדית, כפי שעשה עם ספרים קודמים שלי; היכרותו המעמיקה עם קורותיה של הקהילה היהודית בארגנטינה סייעה לי בכיוונים שונים של המחקר וחסכה לי כמה טעויות מביכות בדרך. אנה מריה טפיה (Tapia) פתחה בפניי את הדלת למחקר על פעילות ההגנה העצמית היהודית בצ'ילה; וליאו קורי, עמיתי וחברי מן הפקולטה למדעי הרוח שבאוניברסיטת תל אביב, עשה זאת לגבי פעילות ההגנה העצמית בוונצואלה. שני המקרים האלה, של צ'ילה וונצואלה, מוזכרים בספר רק בקצרה, אבל יזכו בקרוב גם הם לפרסום.

רבים מתלמידיי בעבר ובהווה סייעו לי באיתור מקורות שונים למחקר ובהכנתו של כתב היד. תודה מיוחדת לתלמידתי דרור שרון, אשר סייעה לי באיסוף חומר ארכיוני וקראה בקפידה את כתב היד כולו והעירה הערות חשובות ומועילות בענייני תוכן וסגנון כאחד. תודתי למעיין נהרי, עמרי אלמלח, חגאי רובינשטיין, ליליה שטדלר, אדריאן קרופניק, אילן דינר וגוסטבו גוזמן קסטרו.

ולבסוף, תודה עמוקה לבני משפחתי, ובמיוחד לרעייתי ד"ר אסתי ריין, שבכל פעם מקווים שזהו הספר האחרון שאני כותב, ושוב ושוב מוצאים אותי מפליג למרחקים וכותב 'רק עוד ספר אחד'...

המחקר הזה זכה לתמיכה של קרן פריץ טיסן הגרמנית. באוניברסיטת תל אביב זכיתי בתמיכתו של המרכז ללימודים בין־לאומיים ואזוריים ע"ש 'דניאל אברהם' והקתדרה ללימודי אמריקה האיברית וספרד ע"ש אליאס סוראסקי.

המהדורה העברית של ספר זה רואה אור כיוזמה משותפת של המרכז לחקר התפוצות ע"ש גולדשטיין-גורן שבאוניברסיטת תל אביב ומרכז זלמן שזר. אני מבקש להודות לראש המרכז, עמיתי וחברי פרופ' רוני שטאובר, לצוות ההוצאה לאור של מרכז זלמן שזר: למנהלת היוצאת חיה פז כהן על התמיכה והסיוע, למנהל הנוכחי עזרא ברום, לעורך הראשי יחזקאל חובב ולמפיקה נעה גרינולד-עסיס. תודה מקרב לב להדס אחיטוב על עבודת העריכה הלשונית המצוינת.

גרסאות ראשונות של כמה מן הנושאים הנדונים כאן התפרסמו בשלושה מאמרים: 'ארגון ההגנה העצמית היהודית בארגנטינה בשנות השישים וראשית שנות השבעים: תמונת מראה של האלימות האנטישמית?', ישראל, 25 (2018), עמ' 227–255; 'Defying Traditional Shtadlanut: Jewish Self-Defense in Argentina', Katalin Franciska Rac and Lenny Ureña Valerio (eds.), *Jewish Experiences in the Americas: Local Histories through Global Lenses*, Gainesville: University Press of Florida, 2021; "We Had Our Own Problems and So We Had Our Own Bitachon": Jewish Self-Defense in Uruguay, 1960–1987', Raanan Rein and David M.K. Sheinin (eds.), *Armed Jews in the Americas*, Boston: Brill, 2021

הפעילות להגנה עצמית – רקע והיסטוריוגרפיה

באפריל 1964 יצאה מבואנוס איירס חבורה של כמה עשרות צעירים יהודים, חברי חטיבת הסטודנטים של תנועת השומר הצעיר על שם מרדכי אנילביץ', לסמינר רעיוני בקורדובה שבארגנטינה. באחד הלילות, כאשר ישבה החבורה סביב המדורה, נדקר אחד החברים, יהודה (חוליו) עדין, בידי לאומן קיצוני אנטישמי. עדין היה אחד האינטלקטואלים שבחבורה והרבה לפרסם מאמרים על תנועת הימין הלאומנית טקוארה (Tacuara) ועל המנשרים והפעילויות של ארגוני ימין קיצוני אחרים.¹ יוקרתו הרבה של עדין בקרב חבריו הגבירה את הזעזוע שנגרם להם בשל פציעתו. אחד החברים שנכחו שם, נחום סולן (סולומינסקי), המזכיר הפוליטי של חטיבת אנילביץ' בשנים 1965–1969 ומעורכי הביטאון 'נואבה סיון' (ציון החדשה) של השומר הצעיר, התרגש גם בחלוף יותר מחמישים וחמש שנה, כאשר חלק איתי את האירוע שנצרב בזיכרונו:

למחרת הלילה הארוך... כאשר נדקר בגבו חברנו יהודה עדין על ידי פעיל נאו-נאצי, קיבלנו החלטה גורלית. מזכירות החטיבה החליטה לאתר את הדוקר בסביבה, במטרה לעשות אתו צדק עצמי. הגשנו תלונה במשטרה, אבל ידענו על פי הניסיון שאם ייעצר, למחרת היום ישוחרר. לא רצינו להותיר את עשיית הצדק לשלטונות כי לא סמכנו עליהם ולא האמנו בהם...

מזכירות החטיבה הטילה עליי ועל נתן אופק (פופיק), שנינו בגיל עשרים ושתיים לחיינו, לעשות סיור בסביבה כשאנו רכובים על סוסים, במטרה לאתר את הדוקר. אחזנו בידינו תמונה של הנאו-נאצי שצולמה בליל האירוע על ידי חורחה ברגמן, חבר החטיבה שהיה צלם במקצועו. על פי החלטת נתן, סידרנו לעצמנו שני מקלות עבים למקרה הצורך והסתרנו אותם מתחת למעילי הרוח.

בחרו בנו כי שנינו ידענו לרכוב על סוסים. נתן, יליד פרנה (Paraná), גדל קרוב למושבות החקלאיות של הברון הירש ורכב על סוס מילדותו, ואני, ששירתי בחיל

1 ראו עדין, 'הלאומנות והניאו-נאציזם בארגנטינה'.

הפרשים הארגנטיני וסיימתי את השירות באותה השנה. באחד הימים חרטו צלב קרס על הפרסה של הסוס שלי (סוס מספר 150). הפרתי פקודה וסירבתי לרכוב על הסוס עם צלב הקרס. נידונתי לשבעה ימי מאסר. הפעם, על יד נתן, הרגשתי אחרת, לא כנטע זר בצבא ארגנטינה, אלא כיהודי גאה הרודף אחרי נאו־נאצי... לאחר שעה של סיור איתרנו להפתעתנו את הדוקר מסתובב לו בשלווה באחד מהרחובות של העיירה ריו טרסרו (Río Tercero). בקרבת מקום חנה ג'יפ של המשטרה. לאחר שהתייעצנו והחלפנו נתן ואני מספר מילים, החלטנו לתקוף ו'היה מה שיהיה'. נתן דהר על הסוס ואני אחריו, כשהמקלות בידינו. נתן הגיע ראשון, הפיל עם הסוס את הנאו־נאצי והלם בו עם המקל בראשו עד זוב דם. השוטרים ירדו מהג'יפ, הפילו אותי מהסוס, היכו אותי ובעטו בי. שלושתנו נעצרנו על ידי המשטרה, פופיק, אני והנאו־נאצי. חקרו אותי ואת נתן בגין עבירות של תקיפה והפרת הסדר הציבורי והכניסו אותנו לתא המעצר.²

פרשה זו הונצחה גם באחד מסיפוריו של הסופר הארגנטיני־יהודי ריקרדו פיירשטיין, שנמנה אף הוא עם היושבים סביב אותה מדורה בלילה באמצע שנות השישים.³ היא מקפלת בחובה כמה מן הסוגיות העיקריות שמבקש ספר זה לבחון, בראש ובראשונה את גל האנטישמיות שפקד את ארגנטינה ואורוגוואי בשנות השישים, בעקבות לכידתו של הפושע הנאצי אדולף אייכמן על ידי סוכני המוסד בבואנוס איירס במאי 1960, משפטו והוצאתו להורג; והיא ממחישה את נחישותם של צעירים יהודים לקרוא תיגר על המנהיגות של הקהילות היהודיות המאורגנות בשתי המדינות הללו – לא להסתפק במחאות מילוליות, הצהרות ושתדלנות בפני השלטונות, אלא לארגן הגנה עצמית יהודית ואף להשיב מלחמה שיערה ולתקוף גורמים אנטישמיים בארצותיהם.

אף כי התארגנויות ספונטניות להגנה עצמית יהודית הופיעו במקומות שונים באמריקה הלטינית כבר החל משנות השלושים ואילך, קו פרשת המים מבחינת תודעתם של יהודים רבים ביבשת בכלל, ובארגנטינה ואורוגוואי בפרט, היה חטיפתו ומשפטו של פושע המלחמה הנאצי והתקריות האנטישמיות שהתרחשו בעקבותיהם. את פעילות ההגנה העצמית היהודית יש לראות אפוא גם על רקע חוסר האמון של היהודים בכוחות

2 סולן, 'סיפור על עשיית צדק עצמי מול הדוקר הניאו־נאצי'. אני מודה לסולן על העותק של טקסט זה מארכיונו האישי ועל השיחות שקיימנו באוגוסט 2020 בתל אביב.

3 Feierstein, 'Primera sangre', pp. 97–101; בחילופי הודעות בדואר האלקטרוני ביני לבין פיירשטיין, יוני 2020, נאמר לי כי לפי גרסת אחיו הצעיר, קרלוס, לא היה זה חוליו עדין שנדקר בגבו, אלא צבי, אחראי הביטחון של הקבוצה, שנדקר בזרועו.

הביטחון הארגוני והאורגואיים, בכך שיאסרו, יעמידו לדין וירסנו את הבריונים האנטישמים. באווירת המלחמה הקרה של אותם ימים, העדיפו האליטות השליטות להעלים עין מביטויים אנטישמיים של ארגוני ימין לאומני קיצוני משום שהם אלה אשר הובילו גם את המאבק נגד 'הסכנה הקומוניסטית' שהדאיגה אותן הרבה יותר.

נקודת הפתיחה של הדיון שלנו היא אפוא שנת 1960 ונקודת הסיום היא גל ההפיכות הצבאיות שהתרחשו בדרום אמריקה בשנות השבעים – באורוגוואי ובצ'ילה ב-1973 ובארגנטינה ב-1976 (אף כי אתייחס גם לכמה תקריות מאוחרות יותר). הדיקטטורות הצבאיות שמו קץ לא רק למערכת הפוליטית הדמוקרטית ולערכי החירות באשר הם, אלא אף לכל פעילות מחתרית או מחתרית-למחצה של קבוצות שהיו מעורבות בפעולות אלימות ואשר חלק מחבריהן נשאו נשק. ראשי הצבא ביקשו לשמר בידיהם את המונופול על השימוש בנשק, וקבוצות חמושות שונות, משמאל ומימין, ובכלל זה ארגוני ההגנה העצמית היהודית בארגנטינה, באורוגוואי או בצ'ילה, נאלצו להפסיק את פעילותן. ראשי הקהילות היהודיות המאורגנות ומדינת ישראל לא יכלו מצדם להרשות לעצמם להמשיך לתמוך בפעילות שעלולה הייתה להצטייר בעיני הגנרלים הליטני-אמריקניים כפעילות חתרנית, וכתוצאה מכך, גם אם פעילות כלשהי נמשכה לתוך שנות השבעים, דפוסי ויעדיה השתנו. בין השאר סייעו לעתים אנשי ההגנה העצמית לחלץ יהודים שנחשדו על ידי הדיקטטורות הצבאיות כ'חתרנים' ולהוציאם לישראל. חלק מאותם יהודים נשארו בארץ ואחרים עזבו בתוך זמן מה למדינות המוצא שלהם או למדינה שלישית.

אם נניח בצד מיתוסים מן העבר הרחוק דוגמת שמשון התנ"כי, המכבים או מרד בר כוכבא, נוכל לקבוע כי ראשיתה של ההגנה העצמית היהודית בעת החדשה נעוצה, כפי שנראה, במרכז אירופה ובמזרחה בשלהי המאה התשע עשרה. יחד עם זאת, בשנות השישים של המאה החולפת נשאה פעילות ההגנה העצמית אופי שונה לגמרי, בראש ובראשונה הודות לתפקיד המרכזי שהיה למדינת ישראל ושליחיה בארגון, בהדרכה ובאימון של פעילי ההגנה היהודית. מעורבותה העמוקה והבעייתית של ישראל בפעילות זו היא גם הסיבה העיקרית לניסיון להסתיר את ההיסטוריה המרתקת הזאת עד היום.

פעילות ההגנה העצמית היהודית זכתה לכינויים שונים: אנשי המוסד לשעבר ודיפלומטים בדימוס של משרד החוץ שעמם נפגשתי, השתמשו בדרך כלל במושג 'המסגרת', כינוי שהיה בשימוש בפעילות בצפון אפריקה, אשר במידה רבה שימשה דגם לחיקוי בפעילות בדרום אמריקה. עובדי הסוכנות לשעבר, אשר דרכה עבר חלק ניכר מן המימון להגנה העצמית, השתמשו בכינוי 'גונן', שאף הוא נקשר לפעילות החשאית במרוקו בסוף שנות החמישים ותחילת שנות השישים. לעומת זאת, פעילים לשעבר

בארגוני ההגנה העצמית בארגנטינה, באורוגוואי ובצ'ילה השתמשו בשמות ובכינויים אחרים שהפכו מקובלים בזמנם, כאשר בכל המקרים מדובר היה במילים ובמושגים בעברית שנאמרו במבטא דרום אמריקאי מובהק ונכתבו בתעתיק ספרדי: 'הארגון' (el Irigún), 'ביטחון' (Bitajón), או 'השורה' (Hashura). בוונצואלה, לעומת זאת, השתמשו לא פעם במושג היידי 'המאייסע' שפירושו המעשה, הדבר.

ההיסטוריוגרפיה הישראלית והיהודית התעלמה לגמרי מתופעה זו, על אף מרכזיותה בחייו של דור אחד לפחות של לטינו-אמריקאים-יהודים, שהתבגרו בשנות השישים והשבעים של המאה החולפת. אלפים רבים מאוד של צעירים יהודים היו מעורבים במהלך אותה תקופה בפעילויות אלה, ואף שקשה להעריך במדויק את מספרם שהרי אין בידינו רשימות חברים – המסמכים והעדויות שיובאו בפרקים הבאים מלמדים שאכן מדובר באלפים רבים. מאוריסיו (טאטה) פורמנסקי, אחת הדמויות המרכזיות בהנהגת קבוצות אלה בארגנטינה, העריך במהלך מפגש שקיימנו בירושלים עם ארבעה עשר יוצאי 'הארגון', ב-1 ביוני 2014, שלפחות ארבע מאות מפעילי ההגנה העצמית בארגנטינה היגרו לישראל במהלך התקופה הנדונה. פעיל לשעבר אחר אמר, בהתייחסו לשנת 1963 בלבד: 'הדרכנו והוצאנו לקראת ראש השנה ויום כיפור של אותה שנה קרוב לחמש מאות בני נוער לאבטח בתי כנסת, מועדונים ובתי ספר... הם היו צריכים להיות ערוכים, לאחר שעברו הכשרות ומיונים'.⁴

ואילו ורנר לאופולד, מי שארגן את ההגנה העצמית היהודית במונטבידאו בראשית שנות השישים, פירט באוזניי מדוע היה צריך 'צבא של חמש מאות איש' בכל רגע נתון, כדי לעמוד בתכנית האבטחה שהוא וחבריו עיבדו והוציאו אל הפועל.⁵ אם נזכור שבשיאה מנתה הקהילה היהודית של אורוגוואי כעשירית בלבד ממספר היהודים בארגנטינה, הרי שמדובר בנתונים מרשימים. מכל מקום, העדויות האלה מאפשרות לנו הערכה ראשונית בדבר היקף הפעילות ומרכזיותה.

עיקר פעילות ההגנה העצמית הוקדש לשמירה על מוסדות יהודיים, ובתקופות החגים גם על בתי כנסת. אבל, כפי שנראה בפרקים הבאים, פעילי ההגנה העצמית עסקו גם במעקב אחר חברי ארגונים אנטישמיים ולעתים אף החדירו סוכנים לארגונים אלה. לא פעם הם נקטו גם פעולות תגמול, דוגמת שריפה של בתי דפוס שבהם נדפסו מפלטים אנטישמיים בדרום מונטבידאו; פריצה למטה הליגה הערבית בבואנוס איירס או חדירה לשגרירות המצרית בסנטיאגו דה צ'ילה; ושיגור מכתבי איום או קיום שיחות

4 שם.

5 בריאיון עימו, רחובות, 29 באוקטובר 2020.

טלפונית שכללו איומים על בריונים אנטישמיים או תומכיהם. במקרה אחד נהרג איש משטרה ארגנטיני בהיתקלות עם חברי ארגון ההגנה העצמית; במקרה אחר נהרג בתאונה אחד מפעילי ההגנה העצמית בוונצואלה.

כפי שאטען לאורך הספר, חשיבותן העיקרית של אותן פעילויות הייתה לאו דווקא בתרומתן להגנת הקהילות היהודיות מפני סכנה של פוגרומים – למעשה, לא מעט מרואיינים בפרויקט מחקר זה הטילו ספק בכך – אלא בתרומתן לעיצוב הזהות היהודית והצינונית של אותם צעירים ובעידוד רבים מהם להגר לישראל ולהקים בה את ביתם. ואמנם, הפעילות בארגון ההגנה העצמית שימשה לרבים כמעין בית ארעי עד שהחליטו לעזוב את ארץ מולדתם ולעקור לישראל. לפיכך, אף כי בספר הזה המוסד נוכח מאוד בכל הנוגע לעיצוב מדיניות הביטחון של הקהילות היהודיות של אמריקה הלטינית ובהכשרתם של פעילי המסגרת – ספר זה אינו עוסק בפעילות המוסד הישראלי אלא בראש ובראשונה בשאלות של אתניות ושל הקשר בין ארץ-האם, האמיתית או המדומינת, לבין התפוצות, ובסוגיות של שייכות וזהות היברידיית, כזו הכוללת מרכיבים לטינו-אמריקניים, יהודיים, ציוניים וגבריים, בסדר כזה או אחר.

הצורך בעיצוב זהות יהודית גברית בתפוצות, על רקע התפתחותם של המיתוסים סביב הצבר הישראלי וחיילי צה"ל, גבר במיוחד על רקע המבצע המוצלח של חטיפת אייכמן ב־1960 והניצחון הצבאי המוחץ של ישראל במלחמת ששת הימים ב־1967. דמות הישראלי כיהודי עז נפש, הנלחם ללא חת מול אויביו כדי להגן על עצמו ועל כבודו, הסעירה את רוחם של אלפי צעירים יהודים בדרום אמריקה. הם ביקשו לחקות אותה בהכשרה גופנית וצבאית ובפעילות שיש בה מידה של סיכון, שתוכל להוכיח את גבריותם המאוזמת על ידי סטריאוטיפים אנטישמיים של 'נשיות' ו'פסיביות' של גברים יהודים או של עיסוקיהם ה'טפיליים'.⁶

על המוסד למודיעין ולתפקידים מיוחדים נכתבו ספרים אין ספור; וגם על אגף 'ביצור' מטעמו, האחראי על ביטחונם של יהודי התפוצות, נכתב לא מעט, במיוחד בכל הנוגע למבצעי חילוץ של יהודים מצפון אפריקה, מהמזרח התיכון, מארצות הגוש הסובייטי או ממדינות כמו אתיופיה וסודן. מרבית החוקרים העדיפו להתרכז במבצעים גדולים והירואיים של המוסד, שיש בהם כדי להאדיר את דימויו והישגיו ואת יוקרתה של מדינת ישראל – כמו למשל מבצע חטיפת אייכמן והבאתו לדין בישראל, ומבצע חיסולו של פושע המלחמה הלטבי הרברטס צוקורס במונטבידאו חמש שנים אחר כך. כמה חוקרים הצביעו גם על כישלונות מפוארים לא פחות של המוסד, כדי להראות שאין

סוכנים מושלמים, לדוגמה פרשת לילהאמר ביולי 1973, שבה הרגו סוכני המוסד צעיר מרוקאי בשם אחמד בושיקי, לאחר שסברו בטעות שהוא עלי חסן סלאמה, מראשי ארגון 'ספטמבר השחור'. חלק מחברי החוליה שחיסלו את בושיקי נלכדו בידי כוחות הביטחון הנורווגיים ונידונו למאסר. הפרשה פורסמה בהרחבה בתקשורת הבין-לאומית וגרמה מבוכה רבה בישראל.

ואולם, ספר זה עוסק בזווית אחרת. הוא מבקש לבחון כיצד פעילות ישראל – באמצעות המוסד, הנציגויות הדיפלומטיות, שליחי התנועות הקיבוציות ואנשי הסוכנות היהודית – השפיעה על חיי היום-יום של עשרות אלפי יהודים באמריקה הלטינית בתקופה סוערת במיוחד, תקופה שבה ניתנה מידה של לגיטימיות על ידי כל הכוחות הפוליטיים להשתמש באלימות לצורך קידום מטרות פוליטיות. בתקופה תוססת זו, צעירים מכל גוני הקשת הפוליטית הקדישו את כוחם ואת מרצם למאבק למען שינוי הסדר החברתי, הפוליטי, הכלכלי והתרבותי במדינתם. כרקע לכך תרמה גם אוירת המלחמה הקרה שהלכה והחריפה; המאבקים האנטי-קולוניאליים באפריקה ובאסיה; האביב של פראג; מחאות מאי 1968 בפריז; וטבח הסטודנטים במקסיקו סיטי חמישה חודשים לאחר מכן. כל אלה הוסיפו להלהטת הרוחות.⁷ בדרום אמריקה, הקיטוב הגובר מצא את ביטויו, בין השאר, בהתקוממויות של פועלים וסטודנטים ארגוניים בערים קורדובה ורוסריו במחצית הראשונה של 1969; פעילות הגרילה של הטופמארוס (Tupamaros) באורוגוואי; ועלייתו לשלטון באורח דמוקרטי של נשיא מרקסיסטי, סלבדור איינדה (Allende), בצ'ילה.

על רקע התסיסה הזאת ניכרה גם התחזקותן של קבוצות ימין רדיקלי, שנשאו בדרך כלל בהגדרתן העצמית גם אופי אנטישמי, ושל קבוצות שמאל רדיקלי, אשר אימצו את המהפכה הקובנית בכלל, ואת דמותו של המהפכן הארגנטיני ארנסטו (צ'ה) גווארה בפרט, כמודל אפשרי לחיקוי. פעילים בכל אחת מהקבוצות הרדיקליות האלה התגייסו בכל נפשם ומאודם לקדם מטרות פוליטיות שיהיה בהן כדי לשנות את הסדר הקיים שנתפס כרקוב, בעיני פעילי ימין ושמאל כאחד. אוירת המשבר חידדה אצל הצעירים תחושת דחיפות, תחושה שהזמן הולך ואוזל, חלון הזדמנויות לשינוי חברתי עמוק שעלול להיסגר. במקרה של צעירים יהודים רבים, החשש הגדול היה פן יתדרדרו התקריות האנטישמיות לכלל פוגרום של ממש. תחושת הזמן ההולך וכלה, כפי שכתב הסוציולוג ריצ'רד פן, היא כלי חשוב לגיוס פוליטי:

McAdams and Monta, *Global 1968: Cultural Revolutions in Europe and Latin America* 7

התחושה כי הזמן הולך ואוזל הינה תחושה הרת אסון עבור כל חברה שהיא. כאשר זמן הופך למוצר יקר ערך... הקריאה ל[יחיד] להקריב את חייו נענית ברחוב, בשדה הקרב ובמוקדי התאגדות סודיים... בתנאים אלה הקריאה להקרבה עצמית שוב אינה יוצאת דופן, אלא דבר שבשגרה.⁸

מידת המסירות והנכונות להקרבה של רבים מן הצעירים האלה מעוררת אם כן השתאות, ומובנת רק על רקע אופיין ה'משיחי' של תנועות השמאל והימין הרדיקלי במדינותיהם, שהאמינו שניתן לחולל תמורה של ממש בחברה בתוך פרק זמן נראה לעין. הקהילות היהודיות המאורגנות של דרום אמריקה מצאו את עצמן בחשש כפול – הן מפני האיום שטמנה בחובה הפעילות האנטישמית של הימין הלאומני, והן מפני כוח המשיכה של תנועות השמאל הרדיקליות, ו'זליגה' אפשרית של חברי תנועות הנוער הציוניות לארגונים המהפכניים. אני מבקש לבחון בספר כיצד פעילות ההגנה העצמית שישראל עודדה, הכשירה וארגנה, השפיעה על תפיסתם של אותם צעירים יהודים בדבר הסכנה שבפניה ניצבו יהודי דרום אמריקה, כמו גם על תפיסתם העצמית ועל זהותם האינדיבידואלית והקולקטיבית, והשפיעה על זיקתם לצינונות ולמדינת ישראל מזה, ולמאבקים פוליטיים במדינותיהם מזה. הספר הוא חלק ממאמץ מתמשך שלי לבחון את החוויה היהודית באמריקה הלטינית, הן בזיקה למדינות הלאום והן בזיקה למולדת-האם המדומיינת, ישראל.

דוד בן עזיאל ('טרון') הצטרף ב-1968 למוסד ובראשית שנות השמונים נשלח מטעם אגף 'ביצור' לשליחות ביבשת הלטינו-אמריקנית. בן עזיאל נולד בחיפה בשנת 1935. כעבור כמה שנים משפחתו עקרה לירושלים וכשהיה בן שתים עשרה, בשנת 1947, הצטרף לאצ"ל ושימש כרץ-קשר בפלוגת הנוער. 'בגיל שתים עשרה כבר ידעתי לירות באקדח ולטפל בחומרי נפץ', סיפר לי בגאווה בלתי מוסתרת.⁹ לאחר טירונות צבאית בנח"ל, הוא התנדב לשרת ביחידה 101 בפיקודו של אריאל שרון ואחר כך עבר לצנחנים והשתתף במרבית פעולות התגמול של החטיבה, ומשם המשיך בקריירה צבאית, בין השאר כמפקד בסיסי אימונים של צה"ל, עד שגויס למוסד ושירת בתפקידים מבצעיים במשך כרבע מאה, במיוחד באפריקה.¹⁰ 'טרון' ביקש לשתף אותי בגישה שהביא איתו

8 Fenn, *The End of Time*, pp. 4–5

9 בריאיון עם דוד בן עזיאל, 1 בנובמבר 2020.

10 'טרון' נשלח, בין השאר, לדרום סודן במהלך מלחמת האזרחים שם והיה ממקימי צבא המורדים ומן המסייעים בהכשרתם. ראו ספרו, בן עזיאל, בשליחות המוסד לדרום סודן. הוא השתתף גם ב'מבצע אחים' להעלאתם החשאית של יהודי אתיופיה.

לארגוני המסגרת בדרום אמריקה ולקורסי ההכשרה של פעיליהם המרכזיים בישראל. אף כי הקשר שלו עם דרום אמריקה התקיים כמה שנים מאוחר יותר מהתקופה הנבחנת בספר זה, דומה שיש חשיבות רבה למסרים ולרוח שהעבירו אנשי הביטחון הישראליים גם בשנות השישים והשבעים:

הסברתי להם את המוטו: להיות חשדניים כל הזמן ולהיות יעילים. כל דבר שאתם עושים חייב למנוע פיגועים ביהודים. פתאום השתנתה הגישה ואנשי המסגרת הרגישו שנותנים להם לעלות לא בעשר דרגות, אלא במאה דרגות בהכשרה שלהם. לא הייתה אפשרות להביא את כולם לישראל להכשרה, רק את הטובים ביותר. הצגתי בפניהם דרישה ענקית, דרישה בלתי פוסקת וכך אתה מפתח את המוראל, את ההרגשה: אני מאומן, אני לא סתם ליצן. אמרתי לעצמי שאני חייב לפתח אצלם יכולת אחרת וליצור אווירה אחרת, וזה יבוא לידי ביטוי כשהם יזקפו את הראש.

כשביקשתי מבן עוזיאל לחדד את התפיסה שביקש להנחיל לפעילי המסגרת במדינות השונות, הוא ירה את תשובתו בישרות האופיינית לו:

נקודת המוצא שלי הייתה שכל העולם אנטישמי, ולא משנה לי באיזה אזור או מדינה מדובר, ולא מעניין אותי אם מדובר באנטישמיים מקומיים או בערבים... כך אני מדבר, כדי שיקלטו את המסר... אני הבאתי את הראש הלוחמני, הגישה ההתקפית, את הגישה שכולם אויב ולכן יש להיות ערניים ולא להיקלע לשאננות. כולם אויב, עד שיוכח אחרת.

התעלמותם המוחלטת של ההיסטוריונים החוקרים מפעילות ההגנה העצמית היהודית נובעת בעיקר מן העובדה שההיסטוריוגרפיה של יהודי אמריקה הלטינית היא ממסדית ברובה ומוטה אידיאולוגית. בגלל חשש מופרז אם לא מופרך, נמנעו החוקרים מעיסוק בנושאים שעלולים כביכול להזיק, באופן כזה או אחר, לדימויים של יהודים בדרום אמריקה בכלל ולביטחונן של הקהילות היהודיות המאורגנות שלהם בפרט. וחמור יותר – חשש שעיסוק בנושא זה עלול כביכול לפגוע ביחסי ישראל עם מדינות אמריקה הלטינית. משום כך, רבים מהעדים לאירועים שעמם ביקשתי לשוחח העדיפו להימנע מכך, שמא ינוצלו דבריהם על ידי חוגים אנטישמיים בדרום אמריקה. אלה שהסכימו להתראיין, בין שהם מתגוררים עדיין בארגנטינה, באורוגוואי, בצ'ילה או בוונצואלה ובין שהיגרו לישראל, לאירופה או לארצות הברית, העדיפו בדרך כלל לדבר בעילום שם, או לציין את שמם בראשי תיבות בלבד. היו ששמרו על סודם כל כך הרבה שנים, עד שהתקשו להתיר את המוסרות ולדבר על הנושא. כמה מהם הביעו דאגה רבה ודיברו